

ԹՈՒՂԹ ՎԱՀԱՆԱՅ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՈՅ

(Հ. ՄԻՔԱՅԷԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՁԱՄԵԱՆ).

Վահանայ Արշարունույն նամակը, այսինքն Ձամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետին այն նշանաւոր գրուածքը՝ որոյ մէկ մասը հատուած հատուած հրատարակուեցաւ ամսագրոյս նախընթաց 1858 ապրիլին հատորին մէջ, արժան համարեցանք այս տարի շարունակել ու վերջացրել: Մեր ազգային դաւանութեան այլեւայլ մասանցը վրայ եղած խնդիրներուն տեղեկութիւն ունեցողները, մանաւանդ արեւելեայք, լաւ կրհասկընան այս գրուածքին յարգը եւ արժանաւորութիւնը, ոչ թէ անոր համար որ իբր թէ ըստ ինքեան մեծ եւ եզակի ջատագովութիւն է իրաւանց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ, այլ անոր համար որ կաթողիկ վարդապետի, ու գիտութեանը կողմանէ ազգիս մէջ հռչակուած վարդապետի մը գրուածք է, ուստի եւ աւելի զօրաւոր ըստ իմիք՝ քան թէ լուսաւորչական Հայու մը գրութիւնը:

Լաւ հասկըցան այս բանս նաեւ Միսիթարեանք, եւ ամենայն ջանք ըրին ամէն տեղ որ ընթերցողաց միտքը համոզեն թէ այն նամակը Ձամչեանին գրուածքը չէ, հապա հրատարակողներուն հնարածն է: Եւ եթէ հարցընես թէ ինչ է բուն պատճառն որ Միսիթարեանք այս սուտ ձայնը հաներ են, գիտցիր որ միայն Հռովմայ պապին ու Գովէճի վարդապետներուն վախէն է որ այսպէս իրենց խղճմտանքին դէմ սուտ համբաւներ կտարածեն: Վասն զի այսպիսի գրուածքները նոր նոր ապացոյցներ են թէ Միսիթարեանց մէջէն ազգային պատմութեան հմուտ եւ աստուածաբանական գիտութեանց տեղեակ եղողները՝ ամէն ժամանակ ճանչցեր են մէկ կողմանէ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարդապետութեանց անարատութիւնը եւ անկողոպտելի իրաւունքները, եւ միւս կողմանէ պապականաց պահանջմունքներուն անիրաւ լինելը. թէպէտ եւ ոչ ամէնքը համարձակեր են զիր անցրելու իրենց ճանաչմունքը, եւ ոչ մանաւանդ տպագրութեամբ հրատարակելու:

Սակայն պապն ու Գովէճիները միշտ կասկած ունեցեր են եւ ունին Միսիթարեանց կաթողիկոսութեան անկեղծութեանը վրայ, ինչպէս որ մերազնեայք ալ շատ անգամ տարակուսեր

են իրաւամբ նոցա անուանեալ ազգասիրութեանը անկենդ եւ անխարդախ լինելուն վրայ:

Վահան Արշարունիին նամակը Ձամչեանին գրուածքը չէ ըսելով՝ Միսիթարեանք ամենեւին չեն կրնար հաստատել թէ անոր մէջի խօսքերը Ձամչեան վարդապետին խօսքերուն չեն նմանիր. ով որ Վահան հարսոյ ըսուած գրքին ոճն ու հոգին գիտէ, ով որ Ձամչեանին աշխարհաբառը կճանչնայ, ով որ 1821-ին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եղած խնդիրներուն տեղեկութիւն ունի, հարկ է խոստովանի որ այն նամակը Ձամչեան Հ. Միքայէլ վարդապետին խակական եւ անխարդախ գրուածքն է:

Բայց թէ որ անմիտելի ապացոյց մը եւս հարկաւոր կարծուի, գիտնան ահա ամէնքն ալ որ—ինչպէս Արշարունույն նամակին յառաջաբանական տեղեկութեանցը մէջ ըսինք— Ձամչեանին բուն ձեռագիրը կգտնուի այժմ իմատենադարանի Ամենապատիւ Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Ջալալեանց, Առաջնորդին Վրաստանի եւ Իմերէթի, որոյ ցանկը տպուած է Տփլիսիսու Մեղու լրագրին մէջ (Ա. տարի, 1858, համար 15):

Դեմք ուրեմն այս տեղ այն նամակին շարայարութիւնը, եւ հարկաւոր տեսնուած ուղղագրութիւնները մեր կողմէն աւելցրեմք տեղ տեղ մանր գրով:

« Յեթնեւտասաներորդ մասին կգրէ այսպէս. «Հռովմայու աթոռին հպատակութիւնը ընդհանուր ժողովոց վճիռ է. ինչպէս Ֆլորենցայու ընդհանուր ժողովոյն մէջն ալ. յամենայն ազգաց ընդունեցաւ»: Այս խօսքս գովէճեոց ստուութեան վճիռ է, եւ ոչ թէ ընդհանուր ժողովոց. *գերե* ընդհանուր ժողովոց վճիռը ամէն ազգ իւր յատուկ պատրիարքին եւ կաթողիկոսին հպատակ եւ հնազանդ ըլլալ է. տես յերկոտասաներորդ մասիս: Իսկ Ֆլորենցայու ժողովը, որ վկայ *սէյի* կբերէ, իր գրածին ներհակը սահմանեց, որ այս խաբէբայ գովէճին խարդախութիւն եւ *հիլի* բանեցնելով, անոր սահմանը յառաջ բերած ատենը չգրեր, այլ հարկաւոր եղած խօսքերը պակաս կթողու:

գրեի զիտե որ այն վերջին խօսքը Հոռոմայու փափր արեւելեան ազգաց վրայ յատուկ պատրիարք չկացուցաներ, որ բացարձակ տիրապետութիւն ունենայ անոնց վիճակին եւ ժողովրդեանը՝ իբրեւ իվերայ իւրոց հպատակաց. այլ ամենայն պատրիարգաց եւ կաթողիկոսաց իշխանութիւնը եւ իրաւունքը որ ունին իրենց ազգին եւ եկեղեցւոյն վրայ՝ նորէն կհաստատէ: Եւ ահա Ֆլորենցայու ժողովոյն սահմանը յառաջ բերած ատենը այսչափս միայն կգրէ. «Մեր այժմ սահմանեմք թէ սուրբ եւ առաքելական աթոռն եւ քահանայապետն Հոռոմայ ունի մեծութիւն իվերայ ամենայն երկրի, եւ ինքն է յաջորդ սրբոյն Պետրոսի, որ է իշխան ամենայն առաքելոց, եւ փոխանորդ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ գլուխ ամենայն եկեղեցեաց, եւ հայր եւ վարդապետ ամենայն քրիստոնէից. եւ թէ Յիսուս Քրիստոս յանձին սրբոյն Պետրոսի ետ նմա լի կարողութիւն արածելոյ, կանոնաւորելոյ եւ պահպանելոյ «զընդհանուր եւ զկաթողիկէ եկեղեցի»: Եւ պաւլոս կթողու զայս հարկաւոր եղած խօսքերը. «Սակայն ըստ այնմ կերպի՝ զոր օրինակ սահմանեալ է իսրբազան կանոնս, եւ իզործս տիեզերական ժողովոց». ինչպէս զըրեալ կայ յընտիր օրինակն զործոց ժողովոյն տպեալ ի Հռոմ յամի 1526: Ահա այն կերպն որ սրբազան կանոնք տիեզերական ժողովոց կը սահմանեն՝ է այս թէ ամենայն պատրիարք եւ կաթողիկոս եւ վերատեսուչ՝ իր ունեցած իրաւաբանութիւնն եւ իշխանութիւնը սեպհական ազգին եւ վիճակին վրայ բանեցընէ, եւ իր ժողովուրդը հովուէ եւ կառավարէ: Չայս կանոնը նորէն հաստատեց Ֆլորենցայու ժողովը, որ այս հիղեալ մարդը զայն եւս պաւլոս կթողու: Ահա Ֆլորենցայու ժողովը վերի ըսած սահմանին տակը կգրէ այսպէս. «Բաց յայտմանէ վերստին նորոգեմք զկարգ եւ ըզսահման պատրիարգաց (արեւելեան եկեղեցեաց), պահեալ գոլով իւրաքանչիւր իրաւունք եւ տիրապետութիւն իվերայ իւրաքանչիւր վիճակաց եւ ժողովրդոց»:

Ֆլորենցայի կամ Փլորենտինոյ ժողովը 1439-ին եղաւ՝ Յունաց կայսեր առաջարկութեամբ, որպէսզի Յոյնք եւ Լատինացիք միարանին հաստոյ ինդիքներուն մէջ, եւ կայսրը պապին միջնորդութեամբ օգնութիւն զանէ եւրոպական տէրութիւններէն ընդդէմ Տաճկաց՝ որ օրէ օր առաջ քաշելով՝ կոստանդնուպոլիսը առնելու վրայ էին: Մեծապէս կը պիտային խաղացի աստուածաբանք, եւ անոնց հետ նաեւ Չոլփեան վարդապետն ու իւր հետընթացիքները: Երբոր այն

ժողովոյն տիեզերական անուր կուտան. վասնզի յայտնի է որ ոչ միայն արեւելքի ուրիշ ազգերը չգտնանցան այն ժողովոյն մէջ, հապա եւ աչ Գաղղիոյ աստուածաբանները, որք եւ ամէն ժամանակ ըսած են ու կըսեն թէ Փլորենտինոյ ժողովը ընդհանուր կամ տիեզերական ժողով չէ, եւ անոր վճիռները ամենեւին ընդհանուր ժողովոց վճիռներուն զօրութիւնը չունին: Անոր համար աւելորդ աշխատութիւն է Չաճեանին հոս ըրածը, որով իրեն գոյնցին հետ վիճակեալ այն ժողովոյն խօսքերուն վրայ, բեպետ եւ բաւական քաջութեամբ կհերքէ նաեւ այս կողմանէ այն տգէտ գոյնցին խօսքերը:

«Այս սահմանադրութիւնը չգրելուն միակար այն է որ՝ միայն Հոռոմայի պապը իբրեւ ընդհանուր եպիսկոպոս եւ պատրիարք ամենայն քրիստոնէից է, եւ նմա միայն հնազանդիլ պէտք է *skj* իր *skf* ին *khork* քարոզէ, եւ Ֆլորենցայու ժողովին մէջը ամէն ազգ ընդունեցին *skj*ի պարզամիտ ժողովուրդները խաբէ: Նաեւ Ֆլորենցայու ժողովոյն սահմանը՝ որ ինքը յառաջ կբերէ, իւր ստուծիւնը եւ հիղին *khylawrk* կընէ, եւ զինքը որպէս խաբեբայ եւ խարդախ կխայտառակէ:

«Ահա ժողովը կըսէ. «Սրբազան եւ առաքելական աթոռն եւ քահանայապետն Հոռոմայ ունի մեծութիւն իվերայ ամենայն երկրի»: Սա կըսէ իքսաներորդ մասին. «Այս գլխոյն «միայն տուաւ Քրիստոս բացարձակ եւ անկոպար իշխանութիւն ամենայն քրիստոնէից «վրայ»: Ժողովը կըսէ. «Ետ նմա լի կարողութիւն արածելոյ... զընդհանրական եկեղեցին»: Սա կըսէ իքսաներորդ մասին. «Իրեն միայն տուաւ ընդհանրական եկեղեցին հովուելու»: *Khsk* ՄԻԱՅՆ բառը ղեկելով՝ միւս առաքեալները եւ պատրիարքները եւ կաթողիկոսները իրենց հովուական իշխանութենէն դուրս կձգէ՝ որ ունին ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ, եւ միայն Պետրոս առաքեալը եւ անոր յաջորդները կթողու զլուխ եւ հովիւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ: *Khsk* ՄԻԱՅՆ բառը այն զօրութիւնը եւ ուժը ունի որ ինչ խօսքի վրայ դրուի՝ անկէց *musk* եղածները դուրս կհանէ. ինչպէս եթէ ըսեմ, «Միայն Պետրոս է բարի», ըսել է թէ բաց ի Պետրոսէ ոչ այլ ոք է բարի: Եւ եթէ ըսեմ, «Միայն Պողոս է չար», ըսել է թէ բաց ի Պողոսէ ոչ գտանի այլ ոք չար: Իսկ թէ ՄԻԱՅՆ բառը չղցեմ, եւ ըսեմ, «Պետրոս է բարի», չհետեւիր թէ ուրիշ մարդիկ չեն բարի: Այսպէս եթէ պարզաբար ըսեմ, «Պողոս է չար», չհետեւիր թէ ուրիշ մարդիկ ոչ են չար, այլ կրնայ պարունակել թէ բաց ի Պետրոսէ ուրիշ բարի մարդիկ, եւ բաց ի Պողոսէ այլ ուրիշ չար մարդիկ

կգտնուին: Ուստի այլ է ըսել, «Պետրոս առաքեալն է գլուխ, Պետրոս առաքեալն է հովիւ», եւ այլն, եւ այլ է ըսել, «Միայն Պետրոս առաքեալն է գլուխ, միայն Պետրոս առաքեալն է հովիւ», եւ այլն: *Ջերե* եթէ ՄԻԱՅՆ բառը չդնես եւ ըսես նէ, տակաւին ամենայն առաքեալք իրենց վիճակին վրայ ունեցած զըլխաւորութիւնը եւ հովուութիւնը հաստատուն պահած կըլլան. իսկ թէ ՄԻԱՅՆը դնես նէ, բաց ի Պետրոսէ այլ ամենայն առաքեալք իրենց զըլխաւորութիւնը եւ հովուութիւնը կորսընցուցած կըլլան, ինչպէս որ խարդախ գոլէճցին կկամի եւ այսպէս կընէ:

«Ութեւտասներորդ մասին մէջ յառաջ կբերէ Փէշտրմալճեանին այս խօսքը թէ «Հռոմայու «ատեանը մինչեւ հիմա ինչ գործքի վրայ սխալեր է նէ, եւ ծուռ դատում րբեր է նէ, շատը «կարդինալներուն *քարափկիրութեան* է:» եւ ապա ասոր վրայ *կարաշայի* աղաղակ բառնալ, պոռչըտալ կանչվրոտել, կոյր զկուրայն զուխը պատէ պատ զարեւել, եւ *շամարա* ընել՝ ասելով այսպէս. «Ո՛վ յետին թշուառութեանս, եւ «անբժշկելի կուրութեանս... ինչպէս անամօթ «եւ թիւնալի բերան է որ կհամարձակի խոր-«տակել իՔրիստոսէ հաստատած վէմը, եւ ջրն-«ջել բոլորովին. դու ես վէմ եւ իվերայ այդր «վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ: Ի՞նչպէս պիտի «ճանչնամ Հայոց եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը, որ ուղղափառութեան *քեմէր* քակել «կշանայ, եւ միշտ կպարսաւէ: եւ ահա այս-«պիտի խօսքերով յայտնի կծանուցանէ Հայոց «եկեղեցւոյն հերետիկոսութիւնը, ու իր ազգը «ինքն իրեն կխայտառակէ. վասնզի սխալա-«կան կըռնէ Հռոմայու սուրբ ժողովը, որ է «անտանելի հերետիկոսութիւն... ասկէց մեծ «հերետիկոսութիւն կընայ մի ըլլալ»:

«Հիմայ նայինք ո՞վ կընայ ըլլալ քան զայդ գոլէճցին թշուառ եւ կոյր, որ չիկամենար հասկընալ այս խօսքը որ կըսէ Փէշտրմալճեանը, թէ «Հռոմայու ատեանը ինչ գործքի վրայ սխալեր է նէ, եւ ծուռ դատում րբեր է նէ»: Աճապա որ ազգ, որ եկեղեցի, որ ատեան մոլորութեամբ չիկընար սխալիլ՝ զիւրդ եւ իցէ պատճառաւ, թէ վասն սիրոյ *քարափկիրութեան*, թէ վասն *մնափրխի* խօսաց հաւատալուն եւ *ույմիշ* ըլլալուն, թէ մէկ բանը հինուց *պերի ծուռ պէշտիշ* ընելուն եւ *խանկիշ* ըլլալուն:

«Ահա Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովը մո-

լորութեամբ գործոյ սխալեցաւ. երբ որ Իբասայ թուղթը կարդացուեցաւ նէ, ըսին թէ Իբասն է ուղղափառ. *յաֆին* այն թուղթը մոլորական էր, որ հինգերորդ տիեզերական ժողովը՝ որ եղաւ ի Կոստանդնուպօլիս՝ հերետիկոսական *սէյի* դատապարտեց:

«Նաեւ եթէ Հռոմայու պապերը չեն սխալիր նէ, երբոր Լիպերիոս պապը *յակա* դրաւ աբիոսական սահմանադրութեանց ժողովոյն Արիմիոյ, ապա պէտք էր որ ամենայն եկեղեցիք Քրիստոնէից պապին վճիռը անսխալ եւ աննորոգելի է *սէյի*՝ գոլէճուոց ըսածին *կորկ*՝ առանց քննութեան *յակա* դնէին եւ հերետիկոս ըլլային:

«Եւ Ոնորիոս պապը թուղթ գրեց յարեւելա՝ որ միակամաղաւանից աղանդն ընդունին. ապա պէտք էր որ ամենայն արեւելեան եկեղեցիք Ոնորիոս պապին հերետիկոսութեանը հետեւէին, եւ զայն մոլորատիպ վարդապետութիւնը՝ որ եւտիքեսի չար սերմանցը պտուղն էր՝ անսխալ *սէյի* ընդունէին, եւ միակամաղաւան հերետիկոս ըլլային:

«Տէյ *յակսի*, Հռոմայի ատեանը մոլորութեամբ գործոյ սխալեցաւ կամ կընայ սխալիլ ըսողը եթէ բնաւ չի սխալիր ըսողն է *մի* անբժշկելի կոյր: Թող զայն. մոլորութեամբ հաւատոյ ալ կընայ սխալիլ Հռոմայու պապը եւ իր սուրբ ժողովը, ինչպէս որ յայտնի է. ուր մնաց իր ընդվայր պոռչըտալը իններորդ մասին մէջը թէ «Սխալական կըռնէ Հռոմայու սուրբ ժողովը, որ է անտանելի հերետիկոսութիւն». որ Փէշտրմալճեանը մոլորութեամբ գործոյ սխալման համար էր ըսեր:

«Ապա յայտ է թէ միայն ընդհանրական եկեղեցին կամ տիեզերական ժողովն է որ մոլորութեամբ հաւատոյ չի սխալիր. ուստի եւ բանքն Քրիստոսի որ ինքը յառաջ կբերէ, թէ «Դու ես վէմ, եւ իվերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխսոց զնա մի յաղթահարեսցեն», այս մեր ըսածը կհաստատէ: *Ջերե* «եկեղեցի իմ» ըսելովը ցոյց տուաւ Քրիստոս իր կաթողիկէ եկեղեցին. «զնա մի յաղթահարեսցեն» ըսելովը իմացուց զնոյն եկեղեցին:

«Ուստի յամի 1302 ութերորդ Վոնիփակիոս պապին կոնդակին համար բողոքեցին առ ընդհանուր ժողովն, եւ յամին 1491, ութերորդ Իննովկենտիոսի կոնդակին համար բողոքեցին առ ընդհանուր ժողովն: Այսպէս ալ ուրիշ ժամանակներ եղաւ. որովհետեւ զիտէին թէ միայն

ընդհանուր ժողովն է անսխալ եւ անյաղթելի բնույթով ճշմարիտ բանի, որ կրնայ ուղղել զսխալանալիս պապին: Վիրգիլիոս պապը Դիոդորոսի, Իբասայ եւ Թեոդորետոսի գործքը, որ երեք գլուխք կրսուին, եղաւ ժամանակ որ ուղղափառ *սէյի* ընդունեց, եւ եղաւ ժամանակ որ հերետիկոս *սէյի* դատապարտեց:

«Եւգինէոս Դ պապը առաջ կոնդակ հանեց՝ Բասիլեան ժողովը ընդունելի չէ *սէյի*, եւ յետոյ յետս կոչուան ըրաւ վերջին կոնդակաւը, եւ զնոյն ժողովը ընդունելի *սէյի* հրատարակեց, որ ի ժՉ գումարման Բասիլեան ժողովոյն կարդացուեցաւ:

«Շատ Հռոմայի քահանայապետներ իրենք զիրենք սխալական *սէյի* ճանչցան: Լեւոն Դ պապը, Իննովկենտիոս Դ պապը, Կղեմէս Դ պապը, Գրիգոր ԺԱ. պապը. սա իր կտակին մէջն ալ գրեց՝ թէ պապն կրնայ մոլորիլ եւ պիտկոպոսական ժողովին մէջն ալ որ կրսուի գոնսխորոշում:

«Ահա Փէշտըմալճեանին ըսածը՝ թէ «Հռոմայու ատեանը մոլորութեամբ գործոյ սխալեցաւ կամ կրնայ սխալիլ» *քախրի* կրնեն ամենայն ուղղափառաց ազգը, նաեւ նոյն Հռոմայու պապերը: Ապա այս գոլէճցիին վճռոյն *կհորհ* ամենայն ազգ ուղղափառաց, կամ որ

նոյն է՝ կաթողիկէ եկեղեցին Քրիստոսի, սխալական բռնելով զՀռոմայի աթոռը կամ վճիռը, կամ զփափը, անտանելի հերետիկոս եղաւ, եւ այսպէս բոլորովին ջնջեցաւ եւ բարձաւ յաշխարհէ եւ իսպառ յաղթահարեցաւ կաթողիկէ եկեղեցին Քրիստոսի:

«Թող հիմա լսէ գոլէճցին, իՔրիստոսէ հաստատած վէմը, եւ այն վիմին վրայ շինուած ուղղափառ եկեղեցին ո՞վ է եղեր խորտակողը եւ բոլորովին ջնջողը. *անասա* Փէշտըմալճեանը թէ այս կամակոր եւ տգէտ զբաբանը, որ Հայոց եկեղեցին հերետիկոս երեւցնելոյ *խայրէքովն* կաթողիկէ եկեղեցին ուղղափառաց հերետիկոս երեւցուց: Նաեւ եթէ Յիսուս Քրիստոս յատուկ Հռոմայու ժողովոյն կամ մասնաւոր եկեղեցւոյն համար ըսաւ թէ «Դրունք զժողոց զնա մի յաղթահարեսցեն», ահա ցոյց տուինք անոր սխալական ըլլալը, եւ շատ անգամ սխալիլը եւ յաղթահարիլը. ապա այդ մարդոյն խօսքին *կհորհ* Քրիստոսի վճիռը սուտ պիտի ըլլար. *շաֆին* Քրիստոսի խօսքը սուտ չի կրնար ըլլալ, «Երկինք եւ երկիր անցցեն, ասէ, եւ բանք իմ մի անցանիցեն»: Ուրեմն այդ գոլէճցիին խօսքը սուտ է, որ ընդհանուր եկեղեցւոյն համար ըսած խօսքն Քրիստոսի՝ յատուկ Հռոմայու ժողովոյն եւ եկեղեցւոյն վրայ կտանի:

(Շարայարութիւնն ու վերջն յառաջիկայս.)

ԱՌԱՎ

ԳՍՅԼ ԵՒ ՀՈՎԻԻՔ.

Օր մը գայլը մօտ ման կուգար հովիւներու գաւիթին,

Պատին ծակէն ներս նայեցաւ, նոր բան զարկաւ իր աչքին.

Տեսաւ՝ հովիւք հանգիստ սրտով կընտրեն գառանց գէրերը,

Կըփողոտեն ու կըպարպեն այն խեղճերուն փորերը.

Իսկ շընբեր խելօք խելօք պառկեր են:

Տրտում տըխուր մէկդի գընաց գայլն ըսելով ինքնիրեն.

«Ա՛խ պարոններ, ինչ վայնասուն պէտք էր ձեզմէ լրտէի

Թէ որ ատոնք ընողը ես լինէի:»

ՔՌԻՆՈՎ.